

УДК 159.97

Косолапов О. М. *магістр соціально-психологічного факультету УЦЗУ*

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ РЯТУВАЛЬНИКІВ У ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Представлено результати аналізу особливостей поведінки рятувальників у екстремальних ситуаціях, процесу адаптації рятувальників до екстремальних ситуацій.

Ключові слова: індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальника у стресогенних обставинах, психічна саморегуляція у стресогенних обставинах, адаптації рятувальників до кризових ситуацій.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що катастрофи, які відбулися в нашій країні за останні роки, стихійні лиха, міжнаціональні і міжрегіональні конфлікти в країнах далекого та ближнього зарубіжжя з очевидністю показали, наскільки важливими є психологічна готовність персоналу служб МНС, МВС, частин і підрозділів Міністерства оборони до роботи в екстремальних ситуаціях, здатність співробітників цих служб долати наслідки впливу підвищених навантажень на психіку, їхнє уміння успішно протистояти впливу різноманітних стресогенних факторів, зберігаючи при цьому високу працездатність. Сьогодні очевидно, що система психологічно обґрунтованих заходів, спрямованих на попередження (зменшення) негативних наслідків професійного стресу у представників ризико-небезпечних професій, що включає врахування індивідуально-особистісних і організаційно-управлінських факторів, – це не данина моді, а насущна, першочергова необхідність.

Професійна діяльність рятувальників пов'язана з підвищеними (а часто й екстремальними) психологічними і фізичними навантаженнями. Негативний вплив пов'язаних із нею стрес-факторів відчувають як окремі рятувальники, так і колективи підрозділів, а також родини.

Необхідно підкреслити, що професійна діяльність рятувальників, які беруть участь у подоланні наслідків аварій чи катастроф, поєднана з ризиком для здоров'я, а іноді й життя, та, як правило, пронизана безліччю стресогенних факторів, і це висуває високі вимоги до особистісних якостей працівників, рівня професіоналізму, здатності

легко адаптуватися й адекватно реагувати на обставини, що швидко змінюються.

Тривале здійснення своїх службових обов'язків у настільки напруженій обстановці веде до дезадаптації, до зниження опірності організму, до нервово-психічних перенапруг, результатом чого є розвиток стійких негативних психічних станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури показав, що природа негативних психічних станів, що виникають у професіоналів різних категорій, досліджувалася неодноразово. У деяких з робіт по аналізу негативних психічних станів, вивчені психічні стани учасників військових конфліктів чи глобальних катастроф безпосередньо в період їхньої участі.

Існують також дослідження, в яких однозначно встановлені факти переходу негативних психічних станів, що сформувалися, у посттравматичні стресові розлади. Вияву цих розладів через певний час після дії екстремальних ситуацій також присвячені деякі роботи. Вони, в основному, містять дані про вплив бойових дій у В'єтнамі, Афганістані і Чечні та інших "гарячих" точках на психічний стан учасників цих подій. Водночас у дослідженнях, присвячених посттравматичним стресовим розладам, однозначно стверджується, що вони можуть виникати через місяці і навіть роки після тривалого та могутнього впливу на психіку учасників таких подій.

Отже, актуальність цієї проблеми визначається необхідністю розробки діагностичних і психокорекційних заходів з урахуванням специфіки наявних розладів та особливостей реадaptaції рятувальників до звичайної життєдіяльності після повернення із зони аварії або катастрофи.

Тому доцільність виконання цього дослідження визначається також необхідністю вирішення проблеми ставлення суспільства до рятувальників, учасників ліквідації наслідків аварій і катастроф, ролі соціального оточення в їхній реабілітації, а також впливу на них соціально-правових норм та регулювання поведінки в суспільстві і на службі, що є однією з основних завдань психології.

Теоретичну основу дослідження становлять концептуальні положення щодо: особистості та її розвитку в процесі діяльності; індивідуально-психологічних відмінностей; наукових уявлень про особистість як суб'єкт професійної діяльності; психологічних закономірностей праці; діагностики якостей особистості у зіставленні з вимогами

професійної діяльності; прогнозування професійної діяльності майбутнього фахівця; профвідбору та професійної придатності; діяльності в особливих умовах; психічної, соціально-психологічної адаптації до умов.

Мета роботи: установити провідні індивідуально-психологічні особливості поведінки рятувальників, які сприяють їх адаптації до стресогенних обставин.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан науково-технічного забезпечення професійної діяльності рятувальних підрозділів Міністерства з надзвичайних ситуацій (МНС) супроводжується певними змінами призначення, режимів використання техніки, що висуває перед вченими з поміж першочергових завдань вимоги об'єктивного вивчення впливу умов та чинників професійної діяльності рятувальників (та їх впливу) на розвиток індивідуально-особистісних особливостей в кризових ситуаціях.

В останні роки багато досліджень спрямовано на досягнення оптимальних умов діяльності, раціонального співвідношення професійно-важливих якостей спеціалістів і машини як елементів загальної системи управління. У межах цього напрямку сформована концепція функціонального комфорту щодо створення такого робочого стану індивіда, за якого досягається відповідність засобів, умов праці, можливостей і індивідуально-особистісних особливостей людини, що зумовлює адекватну мобілізацію психічних процесів.

Діяльність, поведінка – найзагальніші форми цілісного вияву активності особистості як суб'єкта. На думку К. О. Абульханової-Славської, саме суб'єкт визначає потрібну кількість активності для різних форм, а також якість цієї активності, тобто міру активності стосовно розв'язуваних завдань.

Психічні явища, як відомо, проявляються в діяльності і поведінці людей – це їхня особливість. Для кращого розуміння закономірностей діяльності і поведінки особистості в реальних умовах запропоновано саме системний підхід до вивчення діяльності, поведінки.

На нашу думку найбільш раціональним є системний підхід щодо дослідження діяльності, розроблений В. Д. Шадриковим, згідно з яким введено поняття психологічної системи діяльності, виділяються основні компоненти її структури, розкривається їх зміст і закономірності формування і функціонування.

Психологічні характеристики і умови діяльності рятувальників МНС визначаються високою відповідальністю за виконання постав-

лених завдань, тривалим перебуванням у стані емоційної напруги, гіподинамією, недостатністю сенсорної інформації, відірваністю від соціального середовища, сім'ї, дефіцитом часу, наявністю перешкод, ризиком для життя, що призводить до розвитку стресу та посттравматичних стресових розладів.

Стрес являє собою систему напружень, що виникають у результаті взаємодії мотивів діяльності, з одного боку, умов і засобів діяльності – з іншого, тобто постає необхідним компонентом будь-якої діяльності. Індивідуальні властивості особистості включені у структуру її діяльності як внутрішні умови або внутрішні характеристики й у цій функції прямо чи непрямо впливають на характеристики стресової реакції та на результати діяльності. Таким чином, стрес необхідно розглядати як взаємодію чинників навколишнього середовища з системами організму. Однак поширені суто теоретичні припущення, що в екстремальних (катастрофічних) ситуаціях особистісні характеристики не мають значення - дезадаптивні розлади можуть виникнути практично в кожній людині.

Численні дані дають можливість стверджувати, що посттравматичні стресові розлади виникають лише у 20 – 30 % постраждалих, невротичні непатологічні реакції – у 60 – 68 % [2,3].

Схильність до стресу залежить не лише від ставлення особистості до стресогенної ситуації, настанов і мотивів, значимості ситуації для конкретної людини, а також і від індивідуально-типологічних особливостей. Індивідуальні властивості, які включені у структуру діяльності людини як внутрішні умови, прямо чи непрямо впливають на поведінку і результати діяльності. Як такі фактори можуть виступати загальні та спеціальні властивості особистості, індивідуальний стиль діяльності тощо.

Переважає більшість дослідників вважає, що до найважливіших особистісних факторів, які пов'язані із стресостійкістю, належать, насамперед, характеристики вегетативної нервової системи. Менш збудлива вегетативна нервова система краще захищає людину від шкідливих ефектів стресу. Серед інших факторів називають стійку тривожність, резистентність до умов невизначеності, внутрішній локус контролю.

Отже, виникнення і переживання стресу залежить не стільки від об'єктивних, скільки від суб'єктивних чинників, від особливостей самої людини: оцінки нею ситуації, зіставлення своїх сил і особливо-

стей з тим, що вимагається, тощо. Будь-яка несподіванка, що порушує звичний перебіг життя, може стати причиною стресу або стресором, за термінологією Г. Сельє. При цьому не мають значення зміст самої ситуації та ступінь її об'єктивної загрози. Важливим є саме суб'єктивне ставлення до неї. Тому певна ситуація (скажімо, отримання "двійки") одними може сприйматися як стресова, а у інших вона не викличе жодного стресу. Матимуть значення внутрішні психологічні особливості людини. Звернімо увагу на цю важливу особливість стресу, вона має значення для боротьби з ним.

Спеціалізовані формування МНС в наш час стали головною організованою силою, що приходить на допомогу постраждалим районам як на території України, так і за її межами.

Вивчення особливостей професійної діяльності спеціалістів АРП, які проводились групою спеціалістів кризової і клінічної психології УНДІ курортології і фізіотерапії МОЗ України під [1,3] показало, що на рятувальників, які виконували свої професійні обов'язки в осередках стихійних лих і техногенних катастроф, впливав цілий комплекс неблагонадійних кліматично-географічних, соціально-психологічних, гігієнічних, професійних та інших факторів, а саме;

1. Виражена нервово-психічна напруга, пов'язана з проведенням рятувальних робіт; реальна можливість загибелі або отримання травм через повторні обвали в районі стихійного лиха; постійні контакти з пораненими з числа постраждалих, а також з понівеченими тілами і трупами, що розкладаються;

2. Багатоденні інтенсивні 16-18 годинні фізичні навантаження, супроводжувані виконанням різного роду земляних робіт, підняттям і переносом вантажів по 50-60 кг, іноді на значні відстані;

3. Характер рельєфу місцевості а також кліматичні умови;

4. Переважання в раціоні харчування рятувальників консервованих і екстрактованих продуктів, що мають низькі смакові якості і енергетичну цінність, відсутність гарячої їжі і довгі перерви між прийомами їжі; відсутність апетиту або огидне ставлення до їжі після контактів рятувальників з трупами (фрагментами трупів). Як приклад, під час виконання аварійно-рятувальних робіт з ліквідації наслідків землетрусу в Туреччині їжу рятувальники приймали один раз на добу, більш часті прийоми їжі викликали нудоту, блювоту і т.і. Такий стан пояснюється наявністю великої кількості трупів, високої концентрації в повітрі трупних запахів, високою температурою повітря, неадапто-

ваністю більшості рятувальників до виконання завдань у специфічних умовах з підвищеним рівнем стресогенних факторів;

5. Відсутність умов для повноцінного відпочинку (час, що відводився для сну рятувальників у деяких випадках складав не більше 3-4 години; часті підйоми рятувальників у нічний час для виконання термінових непередбачених завдань; розміщення у напіврозвалених або непридатних для житла приміщеннях при відсутності елементарних санітарно-гігієнічних зручностей; 6. Відносна сенсорна депривація. Протиріччя, інколи безглузді або провокаційні чутки, пов'язані з відсутністю, особливо в перші дні, достовірної інформації (газет, журналів, радіотрансляції, телевізійних передач) тощо.

Вплив такого далеко не повного комплексу неблагодійних факторів негативно відбивались на функціональних станах і працездатності обслідуваних рятувальників.

Виходячи із наведених прикладів та практичної діяльності, стає зрозумілою актуальність ретельної психологічної підготовки не тільки підрозділів МНС, а й всіх воєнізованих формувань, які в тій чи іншій мірі можуть бути в екстремальних умовах, пошуку шляхів підвищення рівня працездатності та психологічної стійкості рятувальників.

Враховуючи важливість завдань, які виконує МНС України з питань захисту населення України від ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, стає нагальною необхідність більш якісного відбору спеціалістів аварійно-рятувальних підрозділів МНС, їх фахової та психологічної підготовки до виконання завдань за призначенням.

Висновок: Таким чином, проведення аналізу психологічних особливостей професійної діяльності рятувальників дозволяють визначити серед них ті, які значною мірою впливають на їх індивідуально-особистісні особливості: це комплекс природних, технічних, біологічних факторів, які суттєво поглиблюють дію соціально-психологічних чинників, таких як висока психічна напруга, соціальна і сенсорна ізоляція, дефіцит особистої інформації, наявність перешкод, загроза життю, порушення режимів праці та відпочинку, перебування в замкнутому середовищі. Професійна діяльність рятувальників відбувається в умовах безпосередньої дії на особистість різноманітних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Вони діють поєднано, різнобічно і тривалий час, що на фоні високої соціальної

відповідальності і нервово-психічної напруги негативно впливає на діяльність особового складу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдурахманов Р. А. Стрессовые состояния в боевой обстановке и их психологические последствия // Мир психологии. – 1998. – № 2. – С. 131–134.
2. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения // Вопросы психологии. – 1989. – № 4. – С. 118–124.
3. Белик Я. Я. Психическая саморегуляция в экстремальных условиях деятельности: Научно-аналитический обзор. – М.: Академия МВД СССР, 1988. – 47 с.
4. Вахов В. П., Калмыков Г. Б., Козюля В. Г., Малыгин К. П. Особенности и профилактика стрессовых нарушений в экстремальных условиях профессиональной деятельности // Проблемы профилактики дезадаптации и профессиональной деформации у сотрудников органов внутренних дел: Сборник научных трудов. – М.: НИИ МВД России, 1993. – С. 45–51.
5. Гагдиш Д. Г., Магомедов Я. Д. Человек в экстремальных ситуациях. – М.: Знание, 1991. – 236 с.

<http://nuczu.edu.ua/>